

**РЕЗЮМЕ.** Мақолада қорақалпоқ адабиётида олимларнинг бадиий-хужжатли очерклар ҳақида билдирган фикрлари таҳлил қилинди. Унинг жанрлик хусусиятлари, назарий тушунчаларининг шаклланиши, бадиий-хужжатли очеркдаги сюжет, образ ёритишда ёзувчининг воқеа, қаҳрамон образини этказиб бериши орқали ўрганиб чиқилди. Ҳақиқатни шу ҳолатида кўрсатиш ёки уни бадиий шаклга олиб келиш орқали ёзилган асарлари солиштирилган ва ҳулосаларга келинган.

**РЕЗЮМЕ.** В статье изложены научно-теоретические взгляды, высказанные учеными в литературных очерках каракалпакской литературы. С целью определения его жанровых особенностей, формирования его теоретических концепций и сюжетно-образного освещения в художественно-документальном очерке оно изучалось через изложение события и мастерство писателя. Масштабно выяснено, что писатель создает художественно-документальное эссе, основанное на фактах, сюжетных событиях, изображающее действительность того времени, не поддаваясь никаким иллюзиям.

**SUMMARY.** The article presents scientific and theoretical views expressed by scientists in literary essays of Karakalpak literature. In order to determine its genre features, the formation of its theoretical concepts and plot-shaped illumination in an artistic and documentary essay, it was studied through the presentation of the event and the skill of the writer. Having shown the truth in its state or brought it into artistic form, written works were compared and obtained the necessary results.

## NAQIL-MAQALLARDIŇ TIPOLOGIYASI

**S.Qazaxbaev** – *filologiya ilimleriniň doktori (DSc), docent*  
*Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti*

**Tayanch soʻzlar:** Qoraqalpoq, oʻzbek, qozoq, turkman, tatar folklori, maqol-matal janri, qiyosiy, atama.

**Ключевые слова:** каракалпакский, узбекский, казахский, туркменский, татарский фольклор, жанр (притча (накл), сравнительный термин.

**Key words:** Karakalpak, Uzbek, Kazakh, Turkmen, Tatar folklor, proverb, genre, comparative, term.

Naqıl-maqal aqıldın qaymaǵı. Naqıl-maqallar xalqımızdın ásirler boyı puxtalap, kir juqtırmay, atadan-balaǵa ótip kelgen, tujırmılı, keń oydı bildiretuǵın hasıl gáziyne. Xalqımız naqıl-maqallardı miynet tájiriybeleriniń jıyınǵı, ádiwli oy-pikirleriniń túyini, danalıq sóz marjanlarınıń tat baspaytuǵın tınıǵı retinde jetistirgen. Naqıl-maqallar kóbinese poetik formaǵa iye boladı, shubalańqılıqqa, kóp sózlilikke tiykarlanbaydı. Sol sebepli naqıllardıń tili ótkir bolıp keledi. Olar talay ret tolıqtırılıp, iqshamlanıp, talay elekten eleklenip ótip, naǵız dānesi biziń dāwirimizge kelip jetken -dep aytıwǵa boladı [1:38].

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalların jıynaǵan hám de baspaǵa shıǵarǵan ilimpazlar qatarına N.P.Ostroumov, Sh.Walıyxanov, A.Divaev, N.A.Baskakov keyin ala, N.Dāwqaraev, Q.Aymbetovlardı aytıp ótsek boladı. Ásirese, Q.Aymbetov naqıl-maqallardı arnawlı túrde jıynap, úyrenip, maqalalar hám de toplamlar shıǵarǵan. Naqıl-maqalǵa dáslepki anıqlama bergen ilimpaz N.Dāwqaraev [2:156]. Folklorshı alım Q.Maqsatovtıń bashılıǵında bolsa, 1960-jılları naqıl-maqallardı toplawǵa ayırıqsha dıqqat awdarılǵan.

Naqıl-maqallar haqqında N.Dāwqaraev hám, Q.Aymbetovlar óz miynetlerinde aytıp ótken bolsa, T.Nietullaev «Qaraqalpaq xalıq naqıl- maqalları» boyınsha kandidatlıq dissertaciya jaqlap, 1978-jılı qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń naqıl-maqallargá arnalǵan tórtinshi tomin baspaǵa tayarlaǵan. 2015-jılı bolsa qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń 88-100-tomında naqıl-maqallargá ayırıqsha orın berilgen.

Naqıl-maqallardı xalıq ishinen shıqqan sózge sheshen, sheber tilli, oy-órisi keń, turmis tájiriypesi mol danalar dóretdi.

Naqıl-maqallardı V-VI ásirdegi Orxon-Enesey esteliklerinde, Maxmud Qashqariydıń IX ásirde dóretken «Türk sózligi» nde, Yusup-Xas-Xajibtiń XI ásirde dóregen «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarmasında, sonday-aq, XVIII-XIX ásirlerdegi jıraw hám shayırlardıń miyraslarında naqıllar hám onıń tárbiyalıq áhmiyetine ayırıqsha dıqqat awdarǵan. Misalı: Kultegin shıǵarmasınan:

Juqanı sindirıw ańsat,

Jińishkeni úziw ańsat.

Juqa qalıńlap ketse,

Tek onı alp sindirar.

Jińishke juwanlasa,

Onı tek alp úzedi. [3:35-36]

M.Qashqariydıń «Türk sózligi» shıǵarması naqıl-maqallargá júdá bay. Shıǵarmada 262 naqıl-maqallar jámlengen bolıp, sonıń 60 naqıl-maqalları házirgi waqıtta ózgerissiz qollanımaqta. Maxmud Qashqariydıń devanında keltirilgen naqıl-maqallar shın mánisinde

xalıqlıq naqıl-maqallar bolıp, tariyxıy áhmiyetliliǵı, ideyalıq kórkemlik ózgesheligi menen túrkiy xalıqlar folklorın, sonıń ishinde qaraqalpaq folklorınıń naqıl-maqallar janrın úyreniwde úlken áhmiyetke iye [4:13]. Ondaǵı naqıl-maqallar oziniń tematikası, mazmunı boyınsha házirgi dāwirdegi naqıl-maqallargá júdá uqsas. Misalı:

Jaz ayları kelgende,

Qıs azıqtı tayarla.

Násiyatım balam,

Bilimsizlik-haram.

Sabırsız úyge sıymas.

Qus qanatı menen, er atı menen. [3:101]

Yusup Has Hajibtiń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarması folklorǵa tiyisli eń bahalı shıǵarmalardan. Bul shıǵarmada naqıl-maqallardı jiıy ushıratamız:

Kóp sóylep dana bolmassań, kóp tıńlaǵan dana bolar.

Bilim qádirin oqıǵan biler, zer qádirin toqıǵan biler.

Ónerli órge júzedi.

Adam kórki-til, tildiń kórki sóz,

Adam kórki-jüz, júzdıń kórki kóz [5:15-22]

-degen naqıl-maqallar házirgi künde de óziniń áhmiyetin joıtpaǵan.

Sonday-aq, qaraqalpaq shayırları Ajiniyaz, Berdaq, Jiyen shıǵarmalarındaǵı naqıl-maqallar xalıq arasında keńirek tarap, kópke málim bolǵan. Bul shayırlardıń ayırım qosıq qatarlarınıń naqıl-maqalǵa aylanıwı, xalıq arasında keńen belgili bolıwına olardıń shıǵarmalarındaǵı úlken poetikalıq sheberlik hám tereń filosofiyalıq oylar sebepshi bolǵan. Sol sebepten olardıń shıǵarmalarınan alınǵan naqıl-maqallar házirgi waqıtta da jazba hám awızeki sóylew tilimizde jiıy-jıy qollanıladı. Máselen:

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye.

(Ajiniyaz, «Ellerim bardı»)

Yaman bolsa zúryadıń,

Shıqmas dúnyada hesh atıń.

(Ajiniyaz, «Yoqtı») [6:34-121].

Ata-anańdı qádirle,

Ólgenińshe jaqsı sóyle

Mal tapsań torqaǵa bole,

Óserińe jaqsı balam.

(Berdaq, «Balam») [7:110]

Ashtan toyǵan bayımas,

Qansha baxıt qonsa da.

Kátquda bolıp jarımas,

Qansha juwirip jelse de.

(Jiyen. «Kórgende bolar kewlim xosh») [8:30].

Naqıl-maqallarda el-xalıqtıń birligi, tuwılıp ósken jerin suyiw, qadirlaw, miynet etiw, adamgershilik qásiyetleri hám t.b. pazıyetler haqqında tawsılmas gáziyne bar. Bul

naqıl-maqallar balalardı tárbıyalı, adamgershilikli etip tárbıyalawda ornı ógada joqarı.

Hárbir xalıqtıń júregine jaqınlaǵın kelse, onıń naqıl-maqalların paydalanıw zárúr. Sebebi, naqıl-maqallarda sol xalıqtıń turmısı, aqıl-oyı, júregi, namıs-arı, dástúri tereńlestirilip, kórkem etip beriledi -degen edi ilimpaz Q.Maǵsetov [4:153].

Qaraqalpaq, qazaq ádebiyatları baylanısı júdá erte dáwirlerden baslangan. Bul eki xalıqtıń da folklorınan bir bir-birine kúta jaqın, hátteki forması, motivi jaǵınan birdey turmıs salt qosıqlarınıń, naqıl-maqallarınıń, legendaların, Jiyrenshe, Aldar kóse. Asan qayǵı, Xoja Nasratdın haqqında ańız áńgimeleriniń bar ekenligin kóremiz [9:61]. Bul eki xalıqtıń mádeniyatı, tariyxı, turmıs tirishiligi, hátteki tili de eń jaqın xalıqlardan sanaladı. Ilimpaz S.Toyshıbaeva: Qazaq, qaraqalpaq xalqlarınıń naqıl-maqallarınan da jumbaqlarında da uqsaslıqlar az emes. Mısalı, mınanday maqaldar qaraqalpaq xalqında da bar eken: «Aǵası bardıń ırısı bar, inisi bardıń tınısı bar», «Jaqsılıq jerde qalmas», «Uyalmaǵan buyırmaǵan astan ishedi» t.b. dep ayıp ótedi [10:19] Bul eki xalıqtıń naqıl-maqalların alıp qaraytuǵın bolsaq, mısalı:

Az sóyle, kóp tında. (Qazaqsha)

Az sóyle, kóp tında. (Qaraqalpaqsha)

Aqıldı dushpan aqılsız dostan artıq. (Qazaqsha)

Aqıllı dushpan aqılsız dostan artıq. (Qaraqalpaqsha)

Zattıń jańası jaqsı, dostıń eskisi jaqsı. (Qazaqsha)

Zattıń jańası jaqsı, dostıń eskisi jaqsı. (Qaraqalpaqsha)

Sen maǵan dosıńdı kórset, men saǵan kim ekenińdi aytamın. (Qazaqsha) Sen maǵan dosıńdı kórset, men saǵan kim ekenligińdi aytaman. (Qaraqalpaqsha)

Qaraqalpaq hám ózbek xalıqlarınıń maqallardan júdá uqsaslıǵın kóremiz:

Bilegi kúshli birdi jıǵadı.

Bilimi kúshli mıńdı jıǵadı. (Qaraqalpaqsha)

Bilagi zo'r birni yıqar,

Bilimi zo'r mingni yıqar. (Ózbekshe)

Bul naqıl-maqallar balalardı ilimli, bilimli bolıwǵa shaqırsa, ayırım naqıl-maqallar tilge itibar, sóylew mádeniyatı hám de miynet etiwge shaqıradı: Tilge itibar, elge itibar. (Qaraqalpaqsha)

Tilga etibor, elga etibor. (Ózbekshe)

Miynet túbi-ráhát. (Qaraqalpaqsha)

Mehnat, mehnatning tagi-rohat. (Ózbekshe)

Xalıq naqıl-maqallarında jaqsılıq, hadallıq, tuwrılıq sıyaqlı pazyıletler joqarı bahalanadı:

#### Ádebiyatlar

1. Qurbanbaev I. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı. –Nókis: "Bilim", 1992.

2. Dáwqaraev N. Shıǵarmaların tolıq jıynaǵı. 2-tom. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.

3. Mámбетov M. Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. –Nókis: «Bilim», 1992.

4. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. –Nókis: «Bilim», 1996.

5. Yusup Hos Hojib. Kutadgu bilig. –Toshkent: «Yulduzcha», 2007.

6. Ajiniyaz. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1975.

7. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.

8. Jiyen jıraw. Posqan el. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.

9. Maǵsetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuwısqan xalıqlar ádebiyatı menen baylanısı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.

10. Toyshıbaeva S. Qazaq, qaraqalpaq ádebietteriniń baylanısı. -Qazaq, «Gılm», 1977.

**REZYUME.** Maqolada maqol-matallarning ijtimoıy-madaniy aspektleri va ularning xalq madaniyatini aks ettirishi jarayoni tahlil etilgan. Turli tillardagi maqol-matallarni qiyosiy tahlil etish asosida chet tilini o'rganishning samarali yo'llari bayon etilgan.

**РЕЗЮМЕ.** В статье анализируются социокультурные аспекты пословиц и их отражение в народной культуре. Описаны эффективные способы изучения иностранного языка на основе сравнительного анализа статей на разных языках.

**SUMMARY.** The socio-cultural aspects of proverbs and their reflection of folk culture are analyzed in the work. Effective ways of learning a foreign language are described based on the comparative analysis of articles in different languages.

#### ҒАФУР ҒУЛОМ НАСРИДА ТАСВИР ВА ИФОДАНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

**Г.Муратова – мустақил тадқиқотчи**

*Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини*

**Таянч сўзлар:** наср, кисса, қахрамон, пейзаж, портрет, рамз, поэтик тасвир, бадият, ўзига хослик.

**Ключевые слова:** проза, рассказ, герой, пейзаж, портрет, символ, поэтический образ, художественность, оригинальность.

**Key words:** prose, short story, hero, landscape, portrait, symbol, poetic image, artistry, originality.

Бадий асарда иждокор ғоявий бадий ниятини ёритишда, қахрамон рухий туғёнларини жонли таъсирчан ва бетакор акс эттиришда, вазият, мухит ва

Jaqsı menen jürseń jeterseń murodga.

Jaman menen jürseń qalarsań uyatqa. (Qaraqalpaqsha)

Yaxshi bilan yursang, etersang muratga,

Yomon bilan yursang, qolarsang uyatga. (Ózbekshe)

Jaqsıdan at qalar,

Jamannan daq qalar. (Qaraqalpaqsha)

Yaxshidan ot qolar,

Yomandan doǵ qolar. (Ózbekshe)

Qaraqalpaq, tatar naqıl-maqallarınıń mazmunı, forması júdá uqsas. Qaraqalpaq, tatar folklorınıń genetikalıq baylanısı, jaqınlıǵı, uqsaslıǵı, birgelikliligi eki xalıqtıń arasındaǵı keń taralǵan naqıl-maqallarda ayırıqsha bayqaladı -degen edi ilimpaz Q.Maǵsetov [10:78]. Bul uqsaslıqlardı tómendegi naqıl-maqallardan kóriwimizge boladı:

Tatıwlıqta bereket. (Qaraqalpaqsha)

Tatıwlıqta báreket. (Tatarsha)

Er jigit ózi ushın tuwadı, eli ushın óledi. (Qaraqalpaqsha)

Ir eget uze óchen tua, il óchen ulá. (Tatarsha)

Kóz qorqaq, qol batır. (Qaraqalpaqsha)

Kuz kurkak, qul batır. (Tatarsha)

Türkmen xalqı naqıl-maqallardı naqıllar hám atalar sózi dep ataydı. Naqıllarǵa eń bay xalıqlardıń biri de türkmenler. Qaraqalpaq-türkmen naqıl-maqalların salıstırıp qaraytuǵın bolsaq, júdá uqsas naqıl-maqallardı kóplep ushıratamız:

Adam tilinen tabar. (Qaraqalpaqsha)

Adam dilinden tapar. (Türkmenşe)

Jılamaǵan balaǵa emshek joq. (Qaraqalpaqsha)

Aǵlamaduk oglana emjek yok. (Türkmenşe)

Awzı jaman eldi bilǵaydı,

Ayaǵı jaman tórdi bilǵaydı. (Qaraqalpaqsha)

Agzı yaman il bular,

Ayaǵı yaman gol bular. (Türkmenşe)

Aqmaqqa is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi. (Qaraqalpaqsha):

Akmaga is buyursan, ol sana akyl berer. (Türkmenşe)

Atalar sózi-aqılardıń kózi. (Qaraqalpaqsha)

Atalar sózi-akylıń gózi. (Türkmenşe)

Solay etip, naqıl-maqallardıń xalıqlar arasındaǵı uqsaslıǵı-bul xalıqlardıń bekkem baylanısı, qarım-qatnasınıń hám de doslıǵınıń nátiyjesi.

Ulıwma alǵanda, danalıq sózlerimiz bolǵan naqıl-maqallar xalqımızdıń ásirler boyı jıynaǵan altın gáziynemiz, tawsılmas baylıǵımız.